

פתח דבר

ליאורה בילסקי

גיליון 41 יוצא לאור שנתיים אחרי גל המחאה החברתית של קיץ 2011. הגיליון מחולק לשני חלקים: בחלקו האחד ימצאו הקוראים פורום מאמרים בעריכת אורי רם ודני פילק. המאמרים בפורום נכתבו זמן קצר אחרי המחאה ומחבריהם מבקשים להבין מנקודות מבט שונות את התופעה, את ההשלכות שלה ואת הגורמים שהביאו לידי התרחשותה. לצד הפורום, בחלק הכללי של הגיליון קיבצנו מאמרים ומסות המתמודדים מנקודות מבט שונות ודרך דיסציפלינות מגוונות עם נושאים הקשורים לזהות, לתרבות ולנרטיב המכונן של מדינת ישראל. בכך, חיבורים אלה מאירים פינות שלפחות בזרם המרכזי של המחאה, נותרו חשוכות.

רבים עסקו ועוד יעסקו בשאלת השפעתה של המחאה על הפוליטיקה הישראלית. השאלה אשר ברצוני להעלות, ברוח תיאוריה וביקורת, מפנה מבט ביקורתי-רפלקסיבי אל התיאוריה הפוליטית בישראל: האם ניתן לראות במחאה החברתית ביקורת גם על סדר היום הפוליטי אשר לו מחויב כתב העת תיאוריה וביקורת? במסה שכתבה מיכל בן-נפתלי לרגל מלאות עשרים שנה לתיאוריה וביקורת היא מצביעה על הדיאלקטיקה הפורה המתקיימת בין שני המרכיבים בכותרת כתב העת: תיאוריה וביקורת. לדבריה, היחס בין שני המרכיבים הכרחי: "תיאוריה המהווה מצע לביקורת [...] וביקורת שחותרת לטרנספורמציה, לעידון ולעדכון התיאוריה שממנה היא יוצאת".¹ אני מציעה לקרוא את היחס בין שני חלקי הגיליון הנוכחי דרך הפריזמה הזו.

מאמרי פורום המחאה עוסקים במציאות הפוליטית החדשה המתהווה לנגד עינינו ובוחנים בעין ביקורתית את האלטרנטיבות שהמחאה ביקשה להציע לפוליטיקה הישנה. בתוך כך, מאמרים אלה חוקרים את הקואורדינטות החדשות של הדיון הפוליטי, את הצירופים וההפרדות, את המרכז והשוליים של המחאה, ועוד יותר מכך, את השפה הפוליטית החדשה שהיא ביקשה לבסס. בין היתר הם דנים במאפיינים המעמדיים והדוריים של המחאה, ועומדים על אופי התביעה העיקרית שלה – תביעה אוניברסלית (בשם "העם") לשינוי מדיניות כלכלית-חברתית. לטובת שיח מאחד ומפייס, המחאה דחקה הצדה שאלות מרכזיות בשיח הפוליטי בישראל ובראשן

1 מיכל בן-נפתלי, 2010. "אבות ובנים: עשרים שנה לתיאוריה וביקורת", תיאוריה וביקורת 37 (סתיו), עמ' 223–231. הציטוט לקוח מעמ' 227.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני וכן המתח או הניגוד בין מערב למזרח. התביעה האוניברסלית של האזרח והאזרחית כלפי המדינה והמוסדות הפוליטיים, שעמדה במרכז המחאה, טשטשה את הקשרים העמוקים בין הברלים מעמדיים לבין הברלים לאומיים ואתניים.

כיצד מאירים החלק הכללי את המהלך הביקורתי שהמחאה ביקשה לעשות בשיח הפוליטי בישראל? אם צודקת בן-נפתלי בדבריה כי תיאוריה וביקורת פרץ מתוך משבר בשפה הפוליטית שהתפתחה בישראל, מתוך "סירוב למעורבות בתיאולוגיה הפוליטית ששפה זו מנחילה, ורצון למצוא דרך חלופית כדי לדבר על שאלות פוליטיות מחוץ לפרדיגמה הפוליטית שהיא מציעה"² — עולה השאלה מהו המשבר בשפה שאותו המחאה החברתית מסמנת? מהי השפה הפוליטית החדשה שהיא מחפשת? והאם היא מהווה גם ביקורת על סדר היום הפוליטי שהציע כתב העת בשני העשורים לקיומו?

בין מגוון הנושאים שבהם עסק כתב העת תיאוריה וביקורת זכו לעיסוק ניכר שאלת הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שנדונה מזווית פוסט-ציונית; זיכרון השואה, שנדון מתוך התנגדות להכפפתו לנרטיב לאומי; וכן סרטוט קווי המתאר של האזרחות בישראל, ועמו החיפוש אחר חלופה אזרחית חילונית לנוסחה שהתקבעה בשנות התשעים — נוסחת המדינה ה"יהודית ודמוקרטית". הכתיבה הביקורתית שצמחה בכתב העת הייתה מזוהה, אם כן, עם זרם הכתיבה הפוסט-ציוני. האם המסר שעולה מן המחאה הוא שכדי לקדם ביקורת פוליטית של המציאות הישראלית יש לשים בצד את הנושאים שהיו במרכז הדיון של כתב העת? האם המחאה משתלבת בצמיחת כתיבה פוסט-פוסט-ציונית,³ כזו המפנה גב לשאלות הפוליטיות הגדולות שעמדו במרכז תשומת הלב המחקרית של תיאוריה וביקורת, למען עיסוק בחיי היומיום של היחיד ובשאלות של כלכלה וחברה? ואולי הביקורת שעולה מתוך המחאה החברתית מעלה שאלה לא באשר לבחירת הנושאים אלא באשר לעצם ההפרדה שנוצרה בישראל בין תיאוריה ביקורתית לבין פרקטיקה פוליטית? האם המחאה מסמנת סוג של מעורבות פוליטית אזרחית אשר כתב העת, למרות מחויבותו העקרונית לשילוב בין שני מרכיבי שמו, לא הצליח לממש?

מה מלמדים אותנו המאמרים בחלק הכללי על המתח הזה? מה הם מלמדים על העיסוק התיאורטי-ביקורתי בישראל היום? האם קיים קיר אקוסטי המפריד בין מאמרי פורום המחאה והנושאים שבהם הם עוסקים לבין מאמרי החלק הכללי? ואולי דווקא מתוך קריאתם זה לצד זה ניתן להתחיל ולזהות קווי המשכיות ודמיון ביניהם? האם, למשל, כדי לעסוק בנושאים חברתיים-כלכליים יש הכרח להסב את המבט מסוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני? ואולי ישנה דרך אחרת לעסוק בסוגיה זו, מתוך קישורה להיסטוריה חברתית ותרבותית אשר אינה יוצרת הפרדה נוקשה בין ה"פוליטי" ל"חברתי"? ומצד שני, אולי דווקא המחאה מתחברת למאמרי החלק הכללי בניסיון למצוא דרך חדשה לחבר בין האזרח לפוליטיקה, מתוך הגדרת הפוליטי מחדש. אילו אלטרנטיבות מציעים מאמרי החלק הכללי לכתיבה תיאורטית

2 שם, 225.

3 ראו אצל אסף לחובסקי, "Post-Post-Zionist Historiography," *Israel Studies* 15(2), pp. 1–23, Asaf Likhovsky, 2010.

וביקורתית? האם הם מצליחים לשלב בין הנושאים שעמדו בליבת הדיון של כתב העת מבלי לזנוח את התובנות החדשות העולות מתוך מאמרי פורום המחאה?

באשר לחיפוש שפה פוליטית חדשה, מאמרו של עמוס נוי מזכיר לנו כי כדאי להתחיל במילה הבודדת. נוי כותב על המילה יְהֻדָּה המופיעה בשירו של אבות ישורון "פֶּסַח עַל פּוֹכִים". השיר נחשב להתייחסות שירית ראשונה, ייחודית ונדירה לנכבה: "וּאֶבְאֶ-אֶמָּא, מִן מְלִקָּח, / אֶשְׁ-אֶל-רַבְרָבָא מְלִקָּח / צוֹנוֹנוּ יְהֻדָּה לֹא לְשִׁכְחַ / וְעַל פּוֹיִלִין לֹא לְשִׁכְחַ". במרכז המאמר עומדת השקחה של המילה אשר מבטאת בידיש מצפון, חמלה ומוסריות עמוקה, ואשר באה מלשון "יהדות". ישורון ביקש להחזיר מילה זו אל העברית ובו בזמן גם לעשות בה שימוש חתרני על ידי קישורה לשואת הפלסטינים. לדבריו, "שואת יהדות אירופה ושואת ערביי ארץ-ישראל שואה אחת היא של העם היהודי. ישר בפנים מביטות השתיים". קריאה אתית זו הייתה כנראה קשה מדי לעיכול עבור קוראיו של ישורון, אשר בתגובה התייחסו למילה שהוא ניסה להכניס לשיח הפוליטי בהתעלמות, בחוסר הבנה או בלעג. נוי משחזר את ההיסטוריה של המילה יְהֻדָּה ושל הוויכוחים על משמעותה וטוען שאובדן המשמעות של המילה משקף את היעלמות מסומניה: "את השתיקה על חורבנה הפיזי והרוחני של יהדות פולין [...] את 'שלילת הגולה' הציונית והמשכילית [...] ואת הכחשת הנכבה".

ומן המילה הקושרת בין מוסריות לבין יהדות, מזמינים אותנו שני מאמרים אחרים לבחון את הגותם של שני פילוסופים יהודים — עמנואל לוינס והברטרט מרקוזה — ולשאול כיצד הם נתנו משמעות אתית לזהותם היהודית, לשואה ולמדינת ישראל. מאמרה של יעל ליין מראה את הקשר העמוק בין האתיקה החדשה שלוינס מבקש לבסס לבין זהותו היהודית. ליין מתבוננת באפיזודה של משה העומד על הר נבו, וברוח רעיון הפוריות של לוינס מציעה לראות את סיפור משה כביטוי לאופן שבו האפשרויות של משה מורחבות דרך האחריות האתית שלו לבני עמו: "ניתן להתייחס אל אפשרות הכניסה לארץ המובטחת כפתוחה בפני משה דרך המפגש עם האחר — עמו, בניו — אשר נכנסים לארץ". היא מסכמת את מאמרה בבחינה של היחס בין האתי לבין הפוליטי במשנתו של לוינס דרך עיסוק בעמדתו של לוינס כלפי ישראל כמדינה וכרעיון משיחי.

בעוד הגותו של לוינס יכולה לעזור לחשוף אפשרויות אתיות אשר היו גלומות בהקמת מדינת ישראל אך לא התממשו, כתיבתו של מרקוזה עוזרת להבין את חשיבותה של חשיבה ביקורתית בזמן האירועים הפוליטיים. במאמרו, צבי טאובר מראה כי בשונה מלוינס, מרקוזה הפריד בין זהותו כיהודי לבין עמדתו הפילוסופית כמרקסיסט וכהומניסט. אף שלא עסק באופן ישיר בשואת יהודי אירופה דאגתו המידית העיקרית של מרקוזה הייתה "נתונה למאבק נגד הופעתו מחדש של ממשל דכאני [...] ובכלל זה למאבק נגד הישנותו האפשרית של רצח עם". מרקוזה תמך בישראל כיוון שראה בה גורם שעשוי למנוע את הישנות השואה אך תמיכה זו לא לוותה באימוץ העמדה הדתית שמייחסת זיקת שייכות של ארץ ישראל לעם ישראל. להפך: מתוך השקפת עולם הומניסטית הוא נקט עמדה ציבורית ברורה ביחס לעוול שגרמה מדינת ישראל לפלסטינים. עמדתו לא התמצתה בביקורת אלא כללה קריאה לתיקון העוול, לא על ידי

"החזרת הגלגל אחורה" אלא על ידי הגעה להבנה עם השכנים הערבים ובאופן קונקרטי על ידי הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל וקיום שוויון מלא לאזרחיה הערבים של ישראל. קו נוסף שמחבר בין מאמרי הגיליון חוקר את הקשר בין שכחה (וזיכרון) להבניית הזהות הישראלית. מאמרו הנזכר של נוי חוזר לריבוי הזהויות שנחקקו אחרי הקמת המדינה דרך מילה אחת שעברה ומשמעותה נחקקו. מאמרו של אור אלכסנדרוביץ' מגלה שכחה של פלורליות חברתית, זו של הערוב והיעדר ההפרדה בחיים בפלשתינה-א"י, ובוחר להזכיר אותה דרך שחזור ההיסטוריה המרחבית העירונית של צפון יפו ודרום תל אביב, היכן שיהודים וערבים התגוררו זה לצד זה. הוא מערער על התקבעות הגישה הרואה באזור זה מרחב המחולק בין שכונת מנשייה הערבית לבין השכונות היהודיות שהקיפו אותה, מרחב שבו הייתה "הזהות הלאומית אינהרנטית לתהליך ההתנהוות ולאופי הבנייה של הרקמה העירונית". אלכסנדרוביץ' טוען שמשנות התשעים של המאה התשע-עשרה ועד שלהי שנות העשרים של המאה העשרים נתפס המרחב העירוני שבצפון יפו כמורכב משני אזורים נבדלים — פרוור דרומי שנקרא "נווה שלום" בקרב דוברי העברית ו"מנשייה" בקרב דוברי הערבית, ואזור עוני צפוני שכונה "חארת אלנכ" ("שכונת הפחים" בערבית). יהודים וערבים התגוררו זה לצד זה בשני האזורים והחלוקה ביניהם הייתה מבוססת על הבדלים סוציו-אקונומיים שבנוגע אליהם הייתה לזהות הלאומית או הדתית של התושבים חשיבות שולית. קו הגבול שנקבע בין תל אביב ליפו ב-1921 עבר בתוך שכונת נווה שלום/מנשייה, והפך משמעותי רק משנות השלושים ואילך, בעקבות הקיטוב הלאומי הגובר.

טלילה קוש-זוהר עוסקת בזיכרון השואה בישראל דרך קריאה של קשת רחבה של יצירות מקורפוס ספרות הדור השני, קריאה שנעשית מתוך עמדה פמיניסטית. קוש-זוהר מבקשת להשמיע את מה שהיא מפרשת כקולו הביקורתי של הקורפוס הזה, קול היוצא כנגד השימוש המיליטריסטי הכוחני בזיכרון השואה בישראל. כאלו הן למשל יצירות המעמידות במרכזן גיבורות "חלשות" או שותקות בתור המייצגות האמתיות של הזיכרון, המבטאות התנגדות למציאות הכוחנית ולעוולות שמייצר הזיכרון השליט.

הספרות כקול ביקורתי עומדת גם במרכז המסה של חנן חבר, אשר בוחן את החזון של המחאה החברתית למול האלטרנטיבה של הזהות האזרחית שהציע אנטון שמאס בכתיבתו — אלטרנטיבה אשר לא הצליחה להתקבל בישראל. חבר חוזר לערבסקות של שמאס בתור ניסיון אמיץ וראשון של סופר ערבי הכותב בעברית ליצור ספרות המכוננת לאומיות ישראלית חדשה (אלטרנטיבה ללאומיות היהודית) שיהודים וערבים משתתפים בה באופן שווה. לדעת חבר, הסיסמה המרכזית של מחאת קיץ 2011, "העם דורש צדק חברתי", מבטאת את המצב הפוליטי הנוכחי שבו מדינת ישראל, בבחינת גוף המעניק ומממש זהות קולקטיבית, נחלשה אך מצד שני לא צמחה אלטרנטיבה ממשית לזהות הזו ובמקומה צמח ריבוי זהויות ונרטיבים לאומיים, אתניים, מעמדיים ומגדריים שאינם יכולים להיכנס תחת כנפיה של זהות לאומית אחת. ולבסוף, למול השפה המפייסת והמקרכת שנקטה המחאה בחפשה זהות משותפת אלטרנטיבית, יעל משעלי מבקשת לדון בפרקטיקה של פעולת מחאה ובקשיים של פעולה

כזו, במיוחד כאשר היא מחויבת להתגבר על הפרדות בין זהויות וקבוצות שונות. משעלי מזכירה את חשיבות הזעם ככלי של מחאה פוליטית, כמו גם את סכנותיו. היא מצביעה על כך שאימוץ הזעם אגב דחיית רגשות אחרים כלא רלוונטיים לפעולה פוליטית עשוי לשעתק הפרדות בין פעילים ופעילות, שמקורן באידיאולוגיה הדכאנית שנגדה הם מבקשים לצאת. בהתחשב במרכזיות של הזעם ככלי ממסדי, היא קוראת לבחון מחדש "מתי הזעם מדרבן אותנו לעשייה ומתי הוא מעורר אותנו לדיכוי חדש המיוצר או מושתק בשירות הזעם?"

את החלק הכללי של הגיליון חותם המדור "בין ספרים", אשר מוקדש הפעם לספרים ולסרטים שעוסקים בקשר בין צבא לחברה בישראל. גם שאלה זו, אשר לא עמדה במרכז המחאה החברתית, מעלה תהיות לגבי השפה הפוליטית החדשה ולגבי טיבו של ארגון הכלים הביקורתי החדש שהיא נותנת לנו, הן לצורך הדיון במעמד הצבא בחברה האזרחית, והן לצורך הדיון במדיניות הכלכלית-חברתית של ישראל, שהמרכיב הביטחוני בה משמעותי ביותר. מאמרו של יובל בנזימן מנתח שלושה סרטים ביקורתיים שעוסקים במלחמת לבנון הראשונה. טענתו של בנזימן היא שהסרטים, בדומה לביקורת הציבורית-חברתית על מלחמת לבנון השנייה, מציגים את מגבלות השיח הביקורתי, שלמרות מגמות חדשות בו אינו פורץ את גבולות הקונסנזוס הלאומי, נזהר מלעסוק בנסיבות הפוליטיות הרחבות, ובסופו של דבר מדגיש צורות מסוימות של סולידריות חברתית ונמנע משאלות המערערות עליהן. דברים דומים מאוד אפשר לטעון על הביקורת שעלתה במחאה החברתית של קיץ 2011 ועל מגבלותיה.

מאמרו של אסף דוד עוסק ביחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל ובכתיבה הענפה בתחום זה, המנסה לענות על שאלות כגון: האם ישראל היא צבא שיש לו מדינה? האם ישנה חברה אזרחית בישראל? האם ניתן להבטיח את השליטה האזרחית על הצבא, וכיצד? דוד סוקר את המחלוקות התיאורטיות בתחום היחסים הצבאיים-אזרחיים בעולם, וממפה את הגישות השונות לתחום זה בישראל. בסוף מאמרו הוא מעלה סימני שאלה ביחס למסגרת הניתוח המקובלת, הבוחנת את ישראל לפי מודלים מערביים, ומתעלמת מן "השאלה הערבית" בהקשר של היחסים הצבאיים, ומדמיונה של ישראל בתחום זה למדינות אחרות, מתפתחות, לא מערביות. גם כאן עולה הקבלה מעניינת לנושא המחאה החברתית ואף לניתוחים המחקריים עליה, בפרט בעניין הקשר, לעתים הקשר המודחק, בין מחאת קיץ 2011 ל"אביב הערבי", וביחס למקומה המרכזי של מדיניות הביטחון והכיבוש הישראלי במסגרת מדיניותה הפוליטית-כלכלית.

זהו הגיליון האחרון של תיאוריה וביקורת בעריכתי, ונראה כי השאלות הנוקבות שהמחאה מעלה לגבי השיח הפוליטי בישראל בכלל ולגבי הכתיבה הביקורתית בפרט הן הזדמנות טובה להיפרד. כתב העת תיאוריה וביקורת חנך זה לא מכבר את אתר האינטרנט החדש אשר יוכל לחברו לקהלים חדשים, ולפתוח דרכים חדשות של דיאלוג, תגובה וביקורת.

אני מבקשת להודות לכל אלו שסייעו ועמלו: למזכיר המערכת ולמזכירות המערכת, לחברים ולחברות במועצת המערכת ובמועצה המצומצמת. תודה מיוחדת לעורכי מדור "בין ספרים" יולי נובק ויניב רוזן-אל. תודה לעורכת הלשון נעמה פנחסי על מקצועיותה וסבלנותה. תודה עמוקה למרים ויילר, עוזרת מחקר, יועצת וחברה. תודה לעורכת והמפיקה שרה סורני, אשר עזרה לי בצעדי הראשונים, ולד"ר טל כוכבי, אשר ליוותה אותי בכרכים האחרונים. תודה מיוחדת לפרופ' גבריאל מוצקין, אשר נתן בי את אמונו ושיתף פעולה לאורך הדרך. ולבסוף, תודה לכל צוות העובדים והחוקרים של מכון ון ליר בירושלים, שהופכים אותו למקום אשר בו כתב העת תיאוריה וביקורת יכול לפרוח. אני מאחלת הצלחה רבה לעורך החדש ד"ר איתן בר-יוסף.